

УДК 342.951

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.22>

СУДОВИЙ ТА ГРОМАДСЬКИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ДИСКРЕЦІЙНИМИ ПОВНОВАЖЕННЯМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ КОМІСІЇ, ЩО ЗДІЙСНЮЄ РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРАХ ЕНЕРГЕТИКИ ТА КОМУНАЛЬНИХ ПОСЛУГ

Янєв М.О.,
*аспірант кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права ДВНЗ «УжНУ»*

Янєв М.О. Судовий та громадський контроль за дискреційними повноваженнями національної комісії, що здійснює регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг.

У статті проаналізовано судовий та громадський контроль за дискреційними повноваженнями Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг. Повноваження Регулятора у сфері встановлення тарифів в енергетиці є широкою дискрецією, тому важливим правовим питанням є регулювання та здійснення контрольної діяльності за їх реалізацією.

Встановлено, що законодавством не передбачена відповідальність НКРЕКП перед споживачами – фізичними особами за прийняття неправомірних рішень, що може значно ускладнити процес отримання компенсації споживачем за отримані збитки в результаті прийняття таких рішень НКРЕКП в судовому порядку. Це свідчить про дуже високий ступінь ризику та можливостей для зловживань при прийнятті рішень регулятором у сфері встановлення цін (тарифів), у т.ч. на житлово-комунальні послуги, які відносяться до його дискреційних повноважень.

У статті проаналізовані судові справи за останні 3 роки судами адміністративної юрисдикції у судах першої інстанції, учасником у яких виступало НКРЕКП (за 2019 р. – було прийнято 117 рішень, за 2020 р. – 167 рішень, за 2021 р. – 179 рішень). Проте, результати аналізу привели до висновку про дуже низький рівень судової активності споживачів – фізичних осіб. Така низька активність оскаржень фізичними особами рішень НКРЕКП у сфері встановлення тарифів може свідчити або про низький рівень знань у сфері діючих механізмів встановлення тарифів у сфері енергетики та можливого громадського контролю за їх прийняттям, необхідності понесення значних витрат часу та фінансів на оскарження рішень регулятора та недовіри до суду в частині прийняття справедливих рішень у спорі з суб'єктом владних повноважень.

Зроблено висновок, що на сьогоднішній день побутовий споживач послуг у сфері енергетики практично не захищений від свавілля Регулятора у контексті наявності дієвого механізму перевірки використання регулятором дискреційних повноважень у сфері встановлення тарифів. Загалом тільки поєднання судового та громадського контролю може дати позитивний результат у напрямку впровадження принципу належного урядування у діяльність усіх адміністративних органів, в тому числі і Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг.

Ключові слова: Регулятор, комунальні послуги, дискреційні повноваження, судовий контроль, громадський контроль.

Yanev M.O. Judicial and public control over the discretionary powers of the national regulatory commission in the fields of energy and public utilities.

The article analyzes the judicial and public control over the discretionary powers of the National Commission for State Regulation of Energy and Utilities. The Authority of the Regulator in the field of setting tariffs in the energy sector is a broad discretion, therefore, an important legal issue is the regulation and implementation of control activities for their implementation.

It has been established that the legislation does not provide for the responsibility of the National Commission for State Regulation of Energy and Utilities before consumers - natural persons for making illegal decisions, which can significantly complicate the process of receiving compensation by the consumer

for losses incurred as a result of making such decisions by the National Commission for State Regulation of Energy and Utilities in court. This indicates a very high degree of risk and opportunities for abuse in decision-making by the regulator in the field of setting prices (tariffs), including for housing and communal services, which are related to his discretionary powers.

The article analyzes court cases over the past 3 years by courts of administrative jurisdiction in courts of first instance, in which of the National Commission for State Regulation of Energy and Utilities was a participant (in 2019 – 117 decisions were made, in 2020 – 167 decisions, in 2021 – 179 decisions). However, the results of the analysis led to the conclusion of a very low level of legal activity of consumers - natural persons. Such a low activity of appeals by natural persons against the decisions of the National Commission for State Regulation of Energy and Utilities in the field of setting tariffs may indicate either a low level of knowledge in the field of current mechanisms for setting tariffs in the field of energy and possible public control over their adoption, the need to incur significant costs of time and money to appeal the decisions of the regulator, and mistrust in court in terms of making fair decisions in a dispute with a subject of authority.

It was concluded that today the household consumer of services in the field of energy is practically not protected from the arbitrariness of the Regulator in the context of the presence of an effective mechanism for checking the use of discretionary powers by the regulator in the field of tariff insertion. In general, only a combination of judicial and public control can give a positive result in the direction of implementing the principle of good governance in the activities of all administrative bodies, including the National Commission, which carries out state regulation in the fields of energy and communal services.

Key words: energy regulator, utilities, discretionary powers, judicial control, public control.

Постановка проблеми. Вихідною позицією при аналізі повноважень Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг (далі – Комісія, НКРЕКП, Регулятор) є те, що існує різниця між політикою та формуванням правил, створенням правових норм, тобто правотворенням. Закон може визначати загальні правила встановлення цін, та самі ціни не є нормами, зокрема і на електроенергетику. Парламент може встановлювати загальні засади визначення цін і тарифів, а також визначати повноваження адміністративних органів щодо їх встановлення. Тим не менше, своєрідним орієнтиром для формування та реформування правових засад як правотворчості в сфері публічного урядування в Україні, так і правореалізації, повинні стати принципи належного урядування («good governance») та належного управління («good administration»).

Законодавцем НКРЕКП надано широке коло повноважень зі встановлення тарифів у сфері енергетики, а також визначення самого порядку встановлення тарифів. Відповідно до законів України «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг» та «Про державне регулювання у сфері комунальних послуг» НКРЕКП встановлює тарифи на теплову енергію та комунальні послуги суб'єктам природних монополій та суб'єктам господарювання на суміжних ринках, ліцензування діяльності яких вона здійснює.

Повноваження Регулятора у сфері встановлення тарифів в енергетиці є дискреційними, що вже було предметом дослідження та аналізу в науковій літературі. Дискреція в реалізації означених повноважень законодавцем встановлена досить широка. За таких умов важливим правовим питанням є регулювання та здійснення контрольної діяльності за реалізацією таких дискреційних повноважень Регулятора. Відповідно, **метою даної статті** є дослідження саме цього питання.

Важливість належного правового врегулювання повноважень щодо встановлення цін і тарифів на електроенергію та комунальні послуги та і самого порядку встановлення зумовлює і зростання наукового інтересу до досліджень. У працях європейських дослідників ці питання знайшли своє відображення і висвітлені відмінності у правовому регулюванні країн Східної та Західної Європи. В українській юридичній науці за останні роки також з'явилися публікації, що стосуються як загальних питань енергетичної політики, впливу рішень Суду ЄС і правозастосовної практики Європейської Комісії та Секретаріату Енергетичного Співтовариства під час застосування законів органами державної влади, так і безпосередньо питань дискреції повноважень Комісії. Питання правового регулювання енергетичного ринку України також стають предметом наукових досліджень зарубіжних дослідників.

Виклад основного матеріалу. В Україні єдиним державним органом, який уповноважений здійснювати державний нагляд (контроль) за дотриманням суб'єктами господарювання вимог формування, встановлення та застосування державних регульованих цін, є Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів (далі – Держпродспоживслужба).

Законодавство наділяє Держпродспоживслужбу повноваженням по перевірці достовірності зазначеної у документах інформації про формування, встановлення та застосування державних регульованих цін. Але реальної практики перевірки Держпродспоживслужбою природних монополістів або інших суб'єктів у сфері енергетики, тарифи, на послуги яким встановлює НКРЕКП, достовірності поданих регулятору інформації та документів при встановленні тарифів (цін), не існує. Це обумовлено тим, що дії з перевірки та контролю Держпродспоживслужбою перетиналися би з компетенцією Регулятора та підривати до нього довіру у разі виявлення невідповідностей, які повинен був виявити Регулятор під час прийняття рішення про встановлення тарифів тому чи іншому суб'єкту господарювання. А незалежність державних регуляторів у світі тепер вважається одним із керівних принципів їх інституційної структури.

За даними звіту про стан виконання Плану роботи Держпродспоживслужби на 2021 рік нею було проведено 389 планових та 299 позапланових перевірок суб'єктів господарювання з питань дотримання вимог щодо формування, встановлення та застосування державних регульованих цін. Відповідно до закону сума необґрунтованої виручки, одержаної суб'єктами господарювання, які на постійній основі надають житлово-комунальні послуги або мають адресного споживача, повертається споживачам.

При цьому необхідно зазначити, що ні Законом України «Про ринок електричної енергії», ні Законом України «Про ціни і ціноутворення», ні законом України «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг» не передбачена відповідальність НКРЕКП перед споживачами – фізичними особами за прийняття неправомірних рішень, що може значно ускладнити процес отримання компенсації споживачем за отримані збитки в результаті прийняття таких рішень НКРЕКП в судовому порядку. Все вищезазначене свідчить про дуже високий ступінь ризику та можливостей для зловживань при прийнятті рішень регулятором у сфері встановлення цін (тарифів), у т.ч. на житлово-комунальні послуги, які відносяться до його дискреційних повноважень.

Мабуть всі ще дуже добре пам'ятають скандальну кримінальну справу по формулі «Роттердам+», яка безпосередньо пов'язана з рішенням НКРЕКП у сфері встановлення тарифів. До 01.07.2019 р. існував старий ринок електричної енергії, за умовами якого виробники електроенергії продавали її за регульованими цінами, середньозважена ціна розраховувалася між усіма типами виробників електроенергії, вона також регулювалась НКРЕКП, і за цією ж ціною постачальники електроенергії купували її в одного державного підприємства – ДП «Енергоринок». На всіх ланках держава в особі НКРЕКП регулювала ціни на електроенергію. Починаючи з березня 2016 року члени НКРЕКП погодили нову методику визначення оптової ринкової ціни на електроенергію та передбачили у ній порядок формування тарифу для теплової генерації, якого до цього не існувало. Відповідно до цієї методики вартість вугілля як складову ціни (тарифу) на електроенергію теплових електростанцій (ТЕС) почали рахувати за формулою «вартість вугілля у порту Роттердам плюс вартість його доставки в Україну».

Проте, по-перше, компанії фактично не несли витрати на транспортування вугілля з-за кордону, оскільки вони використовували енергетичне вугілля українського видобутку.

По-друге, включення таких витрат до тарифу прямо суперечило статті 12 закону України «Про ціни і ціноутворення», згідно з якою ціна на регульований державою товар (яким є електрична енергія) повинна включати тільки ті витрати, які понесені під час його виробництва.

Тобто споживачів змусили платити за витрати, яких фактично не було, що суперечило закону. Формула формування вартості електричної енергії «Роттердам+» проіснувала до 1 липня 2019 року. НАБУ почало розслідування в березні 2017-го. Висновок судового експерта показав, що збитки (економічні наслідки) від застосування формули «Роттердам+» становили 39,9 млрд. З впевненістю можна сказати, що частина цих збитків, є прямими збитками споживачів електричної енергії, у т.ч. населення України, яке несло зайві, необґрунтовані витрати за електричну енергію, тариф на яку був завищений за рахунок формули «Роттердам+». Це один, але не єдиний, яскравий приклад тому як суб'єкт владних повноважень в Україні, використовуючи дискреційні повноваження, може завдати значної шкоди правам та інтересам широкому колу осіб. У зв'язку з чим є потреба у дієвому контролі за суб'єктами виконавчої гілки влади іншої форми влади, а саме судової.

Відповідно до п. 5 ч. 2 ст. 7 Закону України «Про житлово-комунальні послуги» кожен споживач комунальних послуг зобов'язаний оплачувати надані житлово-комунальні послуги за цінами/тарифами, встановленими відповідно до законодавства, у строки, встановлені відповідними договорами. Стаття 41 Конституції України визначає право кожного володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, яку ратифіковано Законом України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17.07.1997 № 475/97-ВР, зокрема статтею 1 Першого протоколу до неї, визначено: «Кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права. Проте попередні положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які вона вважає за необхідне, щоб здійснювати контроль за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів».

У рішенні Європейського суду з прав людини від 02.11.2004 році у справі «Трегубенко проти України» (Заява № 61333/00), Суд повторює, що позбавлення майна може бути виправданим лише у випадку, якщо буде показаний, *inter alia*, «інтерес суспільства» та «умови, передбачені законом». Більше того, будь-яке втручання у право власності обов'язково повинно відповідати принципу пропорційності. Також, Суд визначає, що «справедливий баланс» має бути дотриманий між вимогами загального інтересу суспільства та вимогами захисту основних прав людини. Далі Суд зазначає, що необхідний баланс не буде дотриманий, якщо особа, про яку йдеться, несе «індивідуальний і надмірний тягар» (рішення Європейського суду з прав людини у справі «Брумареску проти Румунії»).

Пунктом 50 рішення Європейського суду з прав людини від 14.10.2010 року у справі «Щокін проти України» (Заяви № 23759/03 та № 37943/06) визначено, що вимога статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод полягає в тому, що будь-яке втручання публічних органів у мирне володіння майном повинно бути законним, а також передбачено, що позбавлення власності можливе тільки «на умовах, передбачених законом». Вираз «на умовах, передбачених законом» найперше вимагає, щоб відповідний захід мав певну підставу в національному законодавстві; він також стосується якості відповідного законодавства і вимагає, щоб воно було доступне відповідній особі, яка, крім того, зможе передбачити його наслідки для себе (пункт 155 рішення Європейського суду з прав людини від 29.04.2003 року у справі «Полторацький проти України»).

Законом зобов'язано всіх споживачів комунальних послуг, здійснювати оплату таких послуг, при цьому у деяких випадках (як наприклад з послугами з центрального опалення) споживач навіть не має реальної дієвої можливості відмовитися від їх отримання. Але здоровий глузд підказує, що, навіть маючи змогу відмовитися від таких послуг як послуги з постачання води, газу та світла, в умовах проживання у багатоповерхівках великих міст, це зробити фізично неможливо, оскільки відмова від таких благ цивілізації поставить людину на межу виживання. З цього випливає, що дотримання законності та балансу інтересів держави, споживачів та постачальників комунальних послуг при визначенні їх вартості є архіважливим питанням, оскільки може призвести та призводить або до надмірного тягара та втручання у мирне володіння та розпорядження своєю власністю споживачами комунальних послуг (у випадку оплати необґрунтовано завищених тарифів на комунальні послуги, як у випадку затвердження формули «Роттердам+»), або до нехтування інтересами та рівнем рентабельності постачальників таких послуг, або до перевитрати бюджетних коштів, у випадку встановлення надмірно соціальних тарифів для стримування народного невдоволення та підняття політичних рейтингів.

Тож, оскільки дискреція, будучи видом повноваження адміністративного органу, надає останньому певний простір, коли він може здійснювати вибір між декількома допустимими під кутом зору закону (права) рішеннями, то важливим питанням є контроль за здійсненням дискреційних повноважень. Підтримуємо позицію, що основним і найважливішим у цьому контексті є саме судовий контроль. Ухвалені із застосуванням дискреції рішення суб'єктів владних повноважень підпадають під судовий контроль, підставами якого є конституційні приписи (ст. 19, 55, 124 Конституції України), ординарні закони (ст.ст. 4, 19 Кодексу адміністративного судочинства України, підзаконні акти. Рішенням Великої Палати Верховного Суду від 19 березня 2019 р. у адміністративній справі № 826/16994/15 визначено, що оскарження рішень Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері комунальних послуг, щодо встановлення тарифів належить до юрисдикції адміністративних судів, оскільки такі рішення мають публічно-правовий характер.

Також судами визнається, що повноваження НКРЕКП щодо прийняття відповідних рішень, в тому числі щодо встановлення тарифу за своєю правовою природою є дискреційними. При цьому практика суду касаційної інстанції у питанні зобов'язання НКРЕКП встановити обґрунтовані тарифи є різною. У частині справ суди стають на бік позивачів та задовольняють позовні вимоги про зобов'язання регулятора встановити економічно обґрунтований тариф, а у частині – суди відмовляють у задоволенні

таких позовних вимог, посилаючись на виключну компетенцію (дискреційні повноваження) НКРЕКП у цих питаннях.

З інформації, яка міститься на сайті «Опендатабот», застосувавши пошук по коду ЄДРПОУ НКРЕКП (39369133), можна узагальнити, що за останні 3 роки судами адміністративної юрисдикції у судах першої інстанції було прийнято 460 рішень, учасником у яких виступало НКРЕКП, при цьому за 2019 р. – було прийнято 117 рішень, за 2020 р. – 167 рішень, за 2021 р. – 179 рішень.

Виходячи з аналізу цих рішень вбачається, що основна частина справ (орієнтовно 193 справи), це справи у сфері постачання (розподілу) природного газу; інша частина це:

- справи у сфері енергетики, які не пов'язані з тарифами, позивачами в яких виступали суб'єкти господарювання – орієнтовно 98 справ;

- справи за позовом НКРЕКП до ліцензіатів про стягнення в дохід держави суми штрафів, визначених постановами НКРЕКП – орієнтовно 23 справ;

- справи, за позовами суб'єктів господарювання, щодо порушень НКРЕКП при затвердженні для таких суб'єктів тарифів - орієнтовно 26 справ;

- справи, за позовом виробників електричної енергії, у сфері встановлення для них «зеленого» тарифу – орієнтовно 13 справ;

- справи, за позовом споживачів – юридичних осіб щодо оскарження постанов НКРЕКП про встановлення тарифів у сфері енергетики – орієнтовно 5 справ;

- справи, за позовом споживачів – фізичних осіб, щодо оскарження постанов НКРЕКП про встановлення тарифів у сфері енергетики – орієнтовно 1 справа.

Вищенаведений аналіз судових справ за участю НКРЕКП та фізичних осіб свідчить про дуже низький рівень судової активності споживачів – фізичних осіб. Така низька активність оскаржень фізичними особами рішень НКРЕКП у сфері встановлення тарифів може свідчити або про те, що споживачі – фізичні особи, згодні з усіма рішеннями НКРЕКП по питанням встановлення тарифів у сфері електроенергетики (хоча постійні народні невдоволення свідчать про інше), або про низький рівень знань у сфері діючих механізмів встановлення тарифів у сфері енергетики та можливого громадського контролю за їх прийняттям, необхідності понесення значних витрат часу та фінансів на оскарження рішень регулятора та недовіри до суду в частині прийняття справедливих рішень у спорі з суб'єктом владних повноважень.

У зв'язку із цим, думається, реалізація судового контролю є малоефективною без поєднання із елементами громадського контролю. Як каже народна мудрість: «Один у полі не воїн», тому для захисту своїх інтересів споживачам потрібно об'єднуватися.

Законом України «Про природні монополії» визначено, що громадський контроль за діяльністю суб'єктів природних монополій здійснюють не окремі споживачі, а саме об'єднання споживачів у порядку, встановленому законодавством. У статті 24 Закону України «Про захист прав споживачів» передбачено, що з метою захисту своїх законних прав та інтересів споживачі мають право об'єднуватися у громадські організації споживачів (об'єднання споживачів).

Відповідно до частини 3 статті 24 Закону України «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг» при Регуляторові діє Громадська рада як постійно діючий консультативно-дорадчий орган, що утворюється з метою залучення громадян до реалізації державної політики щодо регулювання діяльності суб'єктів господарювання у сферах енергетики та комунальних послуг. Постановою НКРЕКП від 14.11.2019 № 2311 «Про затвердження складу Громадської ради при Національній комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг» було затверджено склад Громадської ради у кількості 27 учасників, але жодний з учасників громадської ради не має як основної статутної цілі захисту прав споживачів у такій сфері, як енергетика.

З інформації, яка міститься у вільному доступі, в Україні зареєстрована тільки одна громадська організація споживачів, яка декларує захист прав споживачів у сфері енергетики. Цією організацією є Асоціація споживачів енергетики та комунальних послуг. Але з аналізу її активності на сайті та в реєстрі судових рішень, вбачається, що останні оновлення на сайті були зроблені у 2019 році, а судові спори, у яких брала участь така юридична особа, обмежуються тільки одним спором у 2019 році щодо визнати незаконною (такою, що не відповідає актам вищої юридичної сили) та скасувати постанову Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг № 1513 від 28 грудня 2017 р. Про затвердження прогнозованої оптової ринкової ціни на 2018 рік.

Висновки. Таким чином, можна із сумом та прикрістю констатувати, що на сьогоднішній день побутовий споживач послуг у сфері енергетики практично не захищений від свавілля Регулятора у контексті наявності дієвого механізму перевірки використання регулятором дискреційних повноважень у сфері вставлення тарифів. Тільки поєднання судового та громадського контролю може дати позитивний результат у напрямку впровадження принципу належного урядування у діяльність усіх адміністративних органів, в тому числі і Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг.

Список використаних джерел:

1. Державну службу України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів. Звіт про стан виконання Плану роботи Держпродспоживслужби на 2021 рік. URL: [http:// dpss.gov.ua](http://dpss.gov.ua) (дата звернення 20.05.2022).
2. Про житлово-комунальні послуги: закон України від 09.11.2017 № 2189-VIII. URL: [https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/2189-19#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2189-19#Text) (дата звернення: 06.05.2022).
3. Державна служба статистики України. Веб-сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення 06.05.2022).
4. Формагей О. Легальність та легітимність НКРЕКП як необхідні умови для справедливого державного регулювання. *Justice Regulation*. 2020 р. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/10718/>.
5. Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг: закон України від 22.09.2016 № 1540-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-19#Text> (дата звернення: 17.04.2022).
6. Про ціни і ціноутворення: закон України від 21.06.2012 № 5007-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5007-17#Text> (дата звернення: 17.04.2022).
7. Про затвердження Порядку складання та ведення НКРЕКП реєстру суб'єктів природних монополій: Постанова НКРЕКП від 19.10.2017 № 1268. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1268874-17#Text> (дата звернення: 18.04.2022)
8. Про ринок електричної енергії: від 13.04.2017 № 2019-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2019-19#top> (дата звернення: 19.04.2022).
9. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: від 11.09.2003 № 1160-IV. URL: [https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-15#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-15#Text) (дата звернення: 20.05.2022).
10. Державну службу України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів. Звіт про стан виконання Плану роботи Держпродспоживслужби на 2021 рік. URL: [http:// dpss.gov.ua](http://dpss.gov.ua) (дата звернення 20.05.2022).
11. Рішення Європейського суду з прав людини від 02.11.2004 у справі «Трегубенко проти України» (Заява № 61333/00). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_355#Text.
12. Рішення Європейського суду з прав людини від 14.10.2010 у справі «Щокін проти України» (Заяви № 23759/03 та № 37943/06). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_858#Text.